

**Wanneer
is
de Luthersche kerk
gescheiden van
de gereformeerde
in
Duitschland?**

**Door
Prof. Dr. E. BÖHL**

**AMSTERDAM,
1888.**

Mijn voornemen is, aan te toonen hoe langzaam het verloop was, waardoor het in Duitschland kwam tot eene Luthersche en Gereformeerde Kerk. Men heeft tegenwoordig daarvan eene voorstelling, welke met de historische waarheid niet overeenkomt. Men denkt daarbij eensdeels aan eene hervorming, welke van Wittenberg uitging door den geloofsmoed en den stouten aanleg van eenen Luther, en anderdeels eene hervorming, welke voortkwam uit de geloofskracht en den vurigen ijver van eenen Zwingli. En deze twee hervormingen gelijken dan op twee cirkels, welke elkaar slechts nauwelijks raken, of, volgens anderen, elkander snijden en grootere gedeelten gemeen hebben, maar toch geenszins elkander dekken, of uit één middelpunt beschreven worden. Gemakkelijk zou het zijn, deze dwaling in alle onze nieuwe kerkgeschiedenis-boeken aan te toonen. Tot wederlegging van deze dwaling van de twee cirkels, welke elkander nooit dekken, is slechts te wijzen op het Godsdienst-gesprek te Marburg 1529, waarop de twee voorvechters, Luther en Zwingli, wel hevig elkander bestrijden, maar toch eindigen met de opstelling van de Marburgsche Artikelen, waarin zij in alle stukken zich eenstemmig verklaren en slechts in het leerstuk van het Avondmaal de overeenstemming aan de toekomst overlaten.

Wij hebben verder slechts te herinneren aan eenen Bucer, wien de tegenwoordige wetenschap voorstelt als eenen gebrekkigen middelaar, niet bewust hoe gebrekkig en hoezeer tot bemiddeling geneigd zij zelf is. Bucer meende het waarlijk oprecht, toen hij Luther en de Zwitsers in de leer des Avondmaals vereenigen wilde, – hij overschatte echter zijne kracht en vond in Wittenberg een bejaarden, alreede op zijne lauweren rustenden held, die hem zoo veel ontzag inboezemde, dat hem het woord in de keel bleef steken, en de Wittenbergsche Concordia (1536) hem werd opgedrongen. Van Melanchthon, een man, tot geven en nemen als geschapen, is het algemeen bekend, dat hij allengs zich meer met de Zwitsers verwant gevoelde dan met Luther, onder wiens krachtigen invloed hij verkeerde – met vrees en beven. Op het Marburger Gesprek sprak hij slechts acht woorden, ofschoon Luther hem herhaald tot spreken drong.

Eindelijk hebben wij slechts aan Calvijn te herinneren, die langen tijd voor een Lutheraan doorging, en wien men in Zwitserland na zijn vertrek uit Genève onder de theologen van de Augsburgsche Confessie rekende, gelijk hij ook werkelijk de vriend van Melanchthon was en van Brenz, die hevig anti-Zwingliaansch gezind was. In 1548 schreef Calvijn nog met de vriendelijkste woorden aan Brenz en vraagde hem om zijne voorbede (Stähelin, Joh. Calvin I 230).

Tot ver over de helft der hervormingseeuw zijn er eigenlijk alleen Evangelischen of Protestanten, en de naam Lutheraan, Zwingliaan, Calvinist wordt door alle autoriteiten van dien tijd uitdrukkelijk verworpen¹. Op alle rijksdagen komen de vorsten en de steden des rijks bijeen, verbonden door den band der Augsburgsche Confessie, en de Saksers staan langen tijd toe, dat die van Heidelberg en van Hessen de Augsburgsche Confessie naar de variata (veranderde uitgave) van 1540 uitleggen. De strijd over de variata (veranderde) en invariata (onveranderde)² wordt eerst hevig na 1561, en vooral tegen het jaar 1580. Calvijn geeft Melanchthons Loci uit³, Melanchthon zou zich de oogen willen uitweenen over den haat in het punt van het Avondmaal⁴. In de verschijning van den Heidelberg-schen Catechismus stellen voornamelijk Luthersche theologen belang, terwijl Calvijn denzelven waarschijnlijk slechts vluchtig gelezen heeft. De Keurvorst van de Palts moet ernstig strijden met de

1 Zanchius klaagt er over in eenen brief, dat men elkander zulke namen geeft.

2 Allereerst ontstaan door Flacius in het jaar 1562 op het Godsdienst-gesprek met Strigel, verkreeg dit onderscheid weldra groote beteekenis.

3 Ook Zanchius (Epp. II blz. 203) prijst nog (1580) Pezel, predikant te Herborn, wegens de uitgaaf van een uittreksel uit Melanchthons geschriften van dogmatischen inhoud. Hij had wel aanmerkingen, maar wegens zijne gematigdheid in de Avondmaalsleer zag men in andere punten maar al te veel door de vingers.

4 „Mijne smart zou zich niet uitweenen, ook al kon ik tranen vergieten, als er water in de Wezer en Elbe is” (in eenen brief aan Hardenberg).

Duitsche rijksvorsten voor zijnen Catechismus, en verdedigen, dat dezelve met de Augsburgsche Confessie overeenkomt. Hij wil op geenerlei wijs een Zwingliaan zijn, wiens boeken hij evenmin als die van Calvijn gelezen heeft. Hij wil een aanhanger zijn van de recht verklaarde Augsburgsche Confessie, en overigens, wie verstond dan de Augsburgsche Confessie in 1560 nog volkomen evenzoo als men haar in 1530 had uitgegeven? In het 10^{de} Artikel, en vooral in de Duitsche uitgaaf, was openlijk aan de leer der transsubstantiatie meer toegegeven, dan recht was, hetgeen later door Melanchthon verbeterd werd. Maar op geen punt is het karakter van overeenstemming van beide richtingen (de Luthersche en Gereformeerde) zoo duidelijk zichtbaar, als in Straatsburg 1560. Aan eene besliste scheiding was tot dusver eigenlijk niet gedacht. Wel hadden zich reeds stemmen laten hooren, welke b. v. te Straatsburg Calvijn op zijne doorreis den kansel wilden weigeren. Wel nam men hier en daar in Duitschland de vluchtelingen uit de onder den druk der vervolging verkeerende naburige landen niet even vriendelijk op. à Lasco moest van Denemarken vertrekken en werd ook te Hamburg niet toegelaten, – dewijl Westfahl het vaderland in gevaar waande, wanneer het eenen Sacramentariër herbergde. Later (1556) weerde Brenz hem zelfs van Stuttgart – dezelfde Brenz, die te Bazel negen jaren vroeger een toevluchtsoord had gevonden. Maar nochtans lieten de Zwitsersgezinden te Frankfort hunne kinderen bij de Lutherschgezinde stadspreikers doopen op aanraden van Dathenus, en men schonk Calvijn den eerewijn, toen hij in September 1556 tot scheidsrechter naar Frankfort geroepen was. Ook had men in 1555 van den godsdienstvrede de rijksstenden, die naar de Zwitsers overhielden, niet uitgesloten, en er was in Duitschland slechts ééne Kerk, welke op grond van de Augsburgsche Confessie geduld werd in den Godsdienstvrede. Melanchthon leefde bovendien nog, en Luther was wel in aller oog een man Gods, maar toch een man Gods, die men critiseeren mocht. Nog altijd leefden Calvijn en de zijnen in de hoop, dat de treurige Avondmaalsstrijd door eene samenkomst met de tegenstanders zou kunnen bijgelegd worden, (de leer der uitverkiezing was toen nog geen punt van strijd); – Calvijn gaf toe zooveel hij kon, hierin door Melanchthon ondersteund. Melanchthon, zelf diep ontroerd en gebogen onder den hem omringenden strijd der volgelingen, zag uit naar rust. Hij was tegen hetgeen van hem werd verlangd, niet meer opgewassen. Door zijn gezag moest vrede gebracht worden aan honderdduizenden in Frankrijk, hij moest de oude tweedracht tusschen Wittenbergers en Zwitsers wegnemen. Te Worms omgaven hem in 1557 de strijdende partijen. De Saksische ijveraars wilden niets weten van het gesprek, door Ferdinand verordend, tusschen de Evangelischen en de Roomsche oud-geloovigen, nadat zij met Flaci-aanschen ijver hunne bezwaren hadden geopperd en niets gevorderd waren. Te vergeefs verlangden zij van Melanchthon, dat hij de calvinistische leer van het Avondmaal zoude helpen veroordeelen; – hij weigerde dit, en Calvijn dankte zijnen vriend daarvoor. Op dit Wormser Godsdienstgesprek kwamen de grijze Farel en Beza met anderen, om in naam der Fransche geloofsgenoten, die te Parijs in nood verkeerden, de hulp van de te Worms vereenigde vorsten in te roepen. Zij geven eene belijdenis, om de Fransche broeders, voornamelijk ook in het leerstuk van het Avondmaal, van alle verdenking te zuiveren. Zij komen de Lutherschgezinde geloofsbroeders te gemoet, met de verklaring, dat zij levendig gevoelden, hoe zij en de te Worms vergaderden een en dezelfde Kerk van Gods Zoon uitmaakten; – zij komen met de hymne der liefde (volgens 1 Cor. 13) in het hart, en vinden werkelijk te Worms nog weerklank. Melanchthon, Brenz en Marbach, welken laatste wij weldra als tegenstander zullen leeren kennen, beloven den Franschen broederen hulp, en bewerken eene voorspraak der vorsten bij den Koning van Frankrijk. Beza keert meer bemoedigd dan ooit naar Zwitserland terug, en Bullinger heeft te voorkomen, dat hij niet, gelijk eens Bucer, om des vredes wille, de waarheid prijs gaf en zich bezondigde tegen de eerlijkheid. Nochtans blijft ook na dit gesprek alles bij het oude. Te vergeefs zond ook Zanchius eenen brief naar Worms aan Melanchthon (Zanch. Epp. II. 148), om hem te bezweren, om op het punt van het Avondmaal een woord van vrede te spreken, –

hij zou ook op deze wijs op Brenz werken. En waarschijnlijk heeft Melanchthon toch met Marbach gesproken, want deze keerde zachter gestemd uit Worms naar Straatsburg terug. Melanchthon reist over Frankfort huiswaarts; hier betuigt hij aan den predikant Baier: „wij stemmen met de vreemdelingen in alles overeen, behalve in het Avondmaal, en dit Artikel is niet van zoo groot belang verklaard, dat men dientengevolge andersdenkenden had te verwerpen.” Daarop keert hij huiswaarts, om in kwelling nog een paar jaren te leven en toch te sterven, zonder in het openbaar het woord, dat het geschil oploste, te hebben gesproken. Hoezeer de bemiddelaars te Genève en in Duitschland zich aan hem vastklemmen, hoezeer Calvijn op hem aandringt, hij is bevreesd en blijft dezelfde, die hij reeds in 1530 te Augsburg was, want zijne vijanden hebben reeds zooveel teweeggebracht, dat de Koning van Denemarken en Keurvorst August van Saksen hem schriftelijk zijn wankelen verwijten. Hij zelf is reeds bij de ijveraars in verdenking en kan nauwelijks nog de uitbarsting door zijn gezag verhinderen. En deze uitbarsting liet niet lang op zich wachten.

Die uitbarsting ontstond in 1560, aanstonds na Melanchthons dood te Straatsburg. Hier stond eene groote en machtige partij, die zich zeer bijzonder op Luthers naam beroemde en over de toegeeflijkheid van Melanchthon ontevreden was, tegenover de kleine allengs slinkende partij, die het met de Zwitsers hield. De twistappel was het Avond- of vredemaal. Marbach legde het in Lutherischen zin uit, en wilde een boek van Hesshus, in dezen geest geschreven, te Straatsburg uitgeven. Hieronymus Zanchius daarentegen, met eenige ambtsbroeders aan de hoogeschool, vertegenwoordigde de Zwitsersche leer van het Avondmaal, en deze drongen er op aan, dat het boek van Hesshus werd verboden. Zanchius, een Italiaan, die door Zwitserland naar Duitschland was gekomen en sedert acht of negen jaren te Straatsburg werkzaam was, was in het begin, als meer liberaal denkend over sommige strijdfragen van dien tijd, minder gezien bij de Straatsburger predikanten. Marbach, de leidsman van de Lutheranen, nam het hem b. v. kwalijk, dat hij den paus niet wilde beschouwen als anti-christ en als iemand, voor wien men niet bidden mocht. Men ergerde zich verder over Zanchius, dat hij zich met den Roomschen prelaat Delfinio in een vriendschappelijk onderhoud over de kerkelijke vragen van den dag had ingelaten, en men gruwde van zulk een onafhankelijk gedrag van den begaafden Italiaan. In het algemeen is te zeggen: dat vele voortreffelijke mannen toen zelfs in alle landen de Calvinistische leer toegedaan werden, en dat het Calvinisme dreigde, de onverdraagzame, door Flacius geleide partij, welke vooral in Thuringen, Neder-Saksen en de Noord-Duitsche Hansesteden vertegenwoordigd was, te overmeesteren en daarna de volgelingen van Melanchthon in zich op te nemen.

Zanchius vond werkelijk toen nog zooveel aanhang in den Raad der stad, dat de druk van het genoemde boek van Hesshus verboden werd.

Hiervoor wilde nu Marbach, die Superintendent te Straatsburg was, in vereeniging met Pappus en andere ambtsbroeders wraak nemen. Hij klaagde Zanchius aan wegens zekere stellingen, welke Zanchius in zijne voorlezingen had geuit. Deze stellingen waren door Marbach uit opteekeningen der studenten of van hunne mededeelingen ontleend, en waren Zanchius niet eens vooraf voorgehouden, voordat hij deswegens werd aangeklaagd. Voornamelijk werd in deze aanklacht van Marbach aan den rector der school, den beroemden Joh. Sturm, bezwaren ingebracht, dat Zanchius den wederafval der uitverkorenen loochende, – vervolgens dat hij te veel en te herhaald leerde van de praedestinatatie, – voorts dat hij van het einde der wereld en van den anti-christ op onschriftuurlijke wijs sprak, – en eindelijk (de hoofdaanklacht van Marbach) dat hij niet overeenkomstig de Augsburgsche Confessie dacht en leerde van de Sacramenten. Wij zien hier binnen beperkt gebied de geesten met elkander strijden, broeders, tot dusver onder het dak ééner Kerk vrijwel vreedzaam sa-

menwonend, met elkander twisten en voorts in haat van elkander scheiden om nooit meer bijeen te komen. Dit is het gewichtig kerkhistorisch belang, dat dit voorval te Straatsburg aanbiedt.

Zanchius, zoo plotseling overvallen, die zich nu verantwoorden moest omtrent zekere stellingen, welke men uit voorlezingen der laatste negen jaren of mededeelingen der studenten ontleende, – Zanchius, de vreemdeling, de vriend van Calvijn en Martyr, die echter Bucer erg miste, en voor wien de rector Sturm slechts een zwakke plaatsvervanger was, – deze Zanchius moet tegen de overmachtige partij der Marbachianen de zaak, welke later die der Gereformeerden in Duitschland werd, verdedigen. Wel waren er nog vele vrienden van Bucer in de stad, die zelfs geen onderscheid zagen tusschen de beschouwingen van Bucer omtrent de volharding der heiligen en de aangeklaagde leer van Zanchius. Het was te Straatsburg nog geenszins uitgemaakt, welke Belijdenis men te volgen had – of die Augsburgsche Belijdenis, welke men thans Tetrapolitana noemt, en welke eens door Bucer in het jaar 1530 op den Rijksdag te Augsburg den Keizer was overhandigd – of wel de Augsburgsche van Melancthon. Bij eene stemming daarover bleef aanvankelijk de Luthersche partij van Marbach in de minderheid, en de *eigenlijke* Belijdenis was en bleef terecht vooreerst nog de Tetrapolitana, de oude Belijdenis der eerwaardige oude Bucer, Capito en Hedio. Doch wij willen niet te zeer in bijzonderheden afdalen. Genoeg, men nam als redmiddel te baat, den strijd tusschen Zanchius en Marbach door scheidsrechters te laten beslissen. Onder hen waren slechts twee gereformeerd gezinden de anderen Lutheranen, evenwel geen Flacianen – aan hun hoofd stond Andreae, maar daarnaast ook Sulzer⁵ uit Bazel, die als Gereformeerde evenwel eene groote toegenegenheid voor de Luthersche Avondmaalsleer had. Hij trachtte voornamelijk de twistende partijen tot vrede te leiden en dwong bijna Zanchius na het einde van het scheidsgerecht Marbach de hand te geven. Zoo waren destijds nog personen en richtingen in bonte mengeling binnen de muren van ééne stad onder één kerkelijk dak bijeen.

Belangrijk is voor ons in dezen strijd de inhoud der adviezen, die Zanchius zelf voor zijne stellingen persoonlijk verkreeg, en vervolgens de toon des vredes, welke de bemiddelaars, bovenal Andreae uit Tübingen en Sulzer uit Bazel aansloegen.

De ijverige Zanchius had zich de moeite getroost, – en ongetwijfeld hing zijn naam en betrekking te Straatsburg aan den vreedzamen afloop van den strijd – om onderscheidene faculteiten en erkende autoriteiten over de orthodoxie van zijne stellingen persoonlijk te interpelleeren. Heidelberg, Marburg, Bazel, Schaffhausen, Zürich spraken zich ten zijnen gunste uit, ook te Tübingen was hij en bad Brenz om toestemming voor de stellingen van de onmogelijkheid van den wederafval der heiligen en van de Avondmaalsleer.

En Brenz was voorzichtig, ja zijn dubbelzinnig antwoord, dat hij aan Zanchius gaf, wordt door dezen laatsten als toestemming uitgelegd, en andere Gereformeerden beklagen het, dat Brenz met het oog op zijnen vriend Marbach zijne toestemming zoo voorwaardelijk gesteld heeft⁶. En aan Marbach zelven schrijft Brenz, dat hij de praedestinatatie voorgedragen wenschte a posteriori en niet a priori (niet voorop gesteld), zoodat ons geloof daardoor versterkt en niet soms verzwakt werd. Voorts vermaant hij Marbach, den naam van Zanchius niet op den kansel te brengen. Over den antichrist wil hij niets beslissen, en is verdraagzamer dan Marbach. De commentaren van Brenz toonen, dat hij de leer der praedestinatatie streng vasthield, eveneens Hesshus in zijn boek „de libero arbitrio”, hetwelk de Straatsburger scheidsrechters billijkten (Zanchius Epp. II, § 38) evenals ook Marbach en de overige.

5 Van Sulzer alsmede ook van Andreae schrijft Calvijn aan Zanchius, dat zij omtrent de praedestinatatie zuiver dachten (Epp. Zanchius II 138).

6 Blaurer aan Calvijn (Opp. Calvini Dl. XIX, blz. 243).

De inhoud van het vredemiddel⁷, door deze scheidsrechters bezorgd, vermeerde beiderzijds de scherpte. Wel stond men meer aan de zijde van Marbach, maar Zanchius wilde men toch ook ontzien en voornamelijk vermijden, dat een zoo beroemd leeraar, als Zanchius was, afgezet werd, hetgeen anders noodzakelijk moest volgen. Men wilde derhalve volstrekt geene eindbeslissing over de leer zelve uitspreken, hetgeen Sulzer uit Bazel uitdrukkelijk aan Zanchius verklaarde. In de Avondmaalsleer vergenoegde men zich met verwijzing naar de Augsburgsche Confessie, maar in den nieuweren vorm (1540) en de Wittenberger Concordiae (1536), om voorts de klippen te ontzeilen van het „in, met en onder” alsmede het gebruik der ongeloovigen. In de leer der uitverkiezing wordt, zooals men tegenwoordig zou zeggen, over de metaphysiek gezwegen en alleen het practische op den voorgrond gesteld en wel in het belang van het bekommerd gemoed. Op de geschriften van Augustinus, Bucer en Luther tegen de vrijheid van wil wordt gewezen, overigens echter gewaarschuwd voor onnoodige bespiegelingen. Ongetwijfeld werden zij niet in het gelijk gesteld, die zich met beroep op de latere leer van Melancthon over de praedestinatie, in hunnen ijver tegen Zanchius, zich bijna reeds pelagiaansch hadden uitgedrukt (Epp. Zanchii II, 143). Slechts in één punt sloeg de schaal beslist over naar de tegenstanders van Zanchius, daar de mogelijkheid van het verliezen der genade, hoewel terloops, toegegeven wordt. Strikt genomen zou Zanchius deze formule niet hebben mogen onderteekenen – hij deed het echter om des lieven vredes wil; dat het niet lang duurde, daarvoor zorgden zijne tegenstanders. Na een half jaar verliet Zanchius reeds de stad; eene beroeping van eene Italiaansche Gemeente te Chiavenna kwam ter gelegener ure, en zoo onttrok hij zich aan den verderen haat en ruimte voor de tegenstanders het veld. Uit Bazel nam hij schriftelijk afscheid van zijne ambtsbroeders, tot het laatste toe zich daarvan bewust zijnde, dat hij de aloude leer, voornamelijk die van Bucer, had verdedigd (Epp. II, 150). Hij scheidt zonder een gevoel van wraak.

De strijd tusschen Marbach en Zanchius was slechts een voorspel van de scheiding en het uit elkander gaan in twee Kerken, dat weldra een voldongen feit zou worden. Wel beproefden de vorsten te Naumburg in 1561 de Augsburgsche Belijdenis van 1530 met de nadere uitlegging van 1540 als Schibboleth van de geheele Evangelische Duitse Kerk voor te stellen en het zou ook gelukt zijn, indien de rustelooze Hertog van Saksen niet had geprotesteerd en allengs de meerderheid der protestantsche stenden naar zich toe getrokken had. Doch ook nu was de eigenlijke twistappel altijd slechts de Avondmaalsleer de – Flaciaansche partij was in de leer der praedestinatie volkomen met de Gereformeerden eensgezind en sloeg met dit wapen op de aanhangers van Melancthon los⁸, die zich lang in Keur-Saksen ophiielden. Eerst later gelukte het Keur-Saksen, in den krypto-calvinistischen strijd, van de partij der gematigden in het rijk zich los te maken. Eindelijk waren er tegen den tijd van het ontstaan der „Formula concordiae”, tusschen 1570-1580, slechts twee partijen, ééne, bestaande uit lieden, die met zich lieten spreken op het punt der Avondmaalsleer, en eene andere, met welke niet viel te spreken. Degenen, die de ergerlijke twisten moede waren, zooals Hessen, Anhalt en andere rijksstenden, schaarden zich onder de door de Palts geleide partij en namen ten slotte de Formula concordiae niet aan. De anderen zonderden zich af als Evangelischen, die de onveranderde Augsburgsche Confessie volgden. En eerst sedert de Formula concordiae scheidten zich de evangelischen duidelijk in twee Kerken – dat is, een gedeelte gaat zijn eigen weg en verlaat de anderen, welke zich nu door niet-aanneming van de Formula concordiae, maar met handhaving van de Augsburgsche Confessie, allengs in het rijk tot Kerken gevormd hebben, welke te Dordrecht voor het eerst door een groot historisch feit betuigen, dat zij tot de Gereformeerde Kerk behooren.

7 Onder den titel *Consensus inter theologos et professores ecclesiae Argentinenses de coena Domini et praedestinatione*, Strassburg 1563.

8 Verg. T. Galle, *Versuch einer Charakteristik Melancthons* 329-341. Melancthons afwijking ook op het punt van de leer der praedestinatie verkreeg nooit en nergens wezenlijke beteekenis tot het einde van de 16^e eeuw.

Langs eenen anderen weg nog is het ons vergund, de wijze na te gaan, waarop twee Evangelische Kerken in Duitschland zijn ontstaan. Ook hier wordt het openbaar, hoe alles ging om het leerstuk van het Avondmaal, en er van de uitverkiezing als een bestreden leerstuk volstrekt geen sprake is. Dit tweede punt van verschil wordt hoogstens hier en daar als bij de haren er bij gesleept, zooals te Straatsburg, anders echter behoort het tot de latere periode der kerkelijke leertwisten.

Wij vestigen onzen blik op de Palts en den Keurvorst Frederik den Vrome. Met opzet ontkent hij, dat hij iets te doen heeft met Zwingli en Calvijn; – hij wil, dat men zijnen Heidelbergschen Catechismus alleen aan Gods Woord toetse en overigens wil hij bij de Augsburgsche Confessie, echter in den zin der veranderde, blijven. Want naar zijne meening konden ook zij, die bij Luthers woord zwoeren, met de onveranderde geenen vrede hebben, wijl deze in het Avondmaal eene Roomsche leer huldigt. Maar deze vrome Frederik was eene witte raaf in zijn geslacht. Geheel andere factoren waren reeds in het spel, dan zuiver geestelijke. De jongste navorsching in de geschiedenis heeft het bewezen – bovendien ligt zijne briefwisseling, in twee deelen door Kluckhohn uitgegeven, voor iedereen open. Niet de wijsheid van boven was het, welke de Duitsche vorsten in hunne kerkpolitiek leidde, maar de aardse wijsheid. Twistgierige, op de tegenpartij naijverige theologen en staatslieden, die het eigenbelang van hunne vorsten en heeren meer in het oog hielden, dan de eere Gods en de verbreiding van het Evangelie, zaten aan het roer. Wij behoeven niet te doen gelijk een Janssen, maar gezegd moet het zijn: het was een booze tijd. En het moet ons zeer verdacht voorkomen, als wij Janssen meer aan de zijde der Luthersche, door Keur-Saksen geleide stenden zich zien plaatsen dan aan die der tegenstanders. Hij prijst hunne gematigde, aan den keizer en het rijk getrouwe politiek en scheldt op de Keur-Paltsische revolutionaire partij, aan welke hij eenen boozen geest van opstand toeschrijft en op hunne rekening stelt den ondergang des rijks, ja zelfs den dertigjarigen oorlog. Doch Janssen komt toch 30 jaren te laat met zijne fabricatie der geschiedenis; onze bronnen spreken al te duidelijk – zoo niet voor liefhebbers van schandalen, dan toch voor de ernstige navorschers, voor den man sine ira et studio (zonder voorliefde en vooringenomenheid). Want er is ook op geschiedkundig terrein een blind geloof, – daarvoor predikt Janssen.

Uit zijne briefwisseling blijkt, dat Frederik de Vrome een beschermer was van het Evangelisch geloof, niet alleen voor zijn beperkt gebied, maar ook voor Duitschland, ja zelfs voor Frankrijk, Nederland, Engeland – als een man, die steeds tot vrede maant en eene kloeke politiek voor de Duitsche rijksstenden najaagt en aanbeveelt. Daarnevens is hij een voorbeeld als huisvader, als echtgenoot en zeer bijzonder ook als schoonvader en bovendien zelfs de man, die den toon aangeeft in de kerkhervorming van zijn land – een echte trouwe bisschop des lands. Onder zijn bestel werd de Heidelbergsche Catechismus en de Paltsische Agende vervaardigd. In de 80^e Vraag heeft hij de laatste woorden, welke de mis als eene vervloekte afgoderij bestempelen, eigenhandig toegevoegd.

En hoe behandelt men hem? Wegens zijnen Catechismus moet hij veel lijden – ja in 1566 op den Rijksdag te Augsburg zou hem zijne genegenheid tot de Zwitsers, die in zijnen Catechismus doorstraalde, het Keurvorstendom kosten. Ditmaal betaalde de keizer het gelag; de Evangelische vorsten vereenigden zich en stonden, geleid door Keur-Saksen, dat de onlangs vastgestelde ubiquiteitsleer in Zwaben met leede oogen aanzag, Frederik III bij. Zij wilden niet, dat de keizer zich met zoo in-tieme Evangelische aangelegenheden inliet.

Omdat te Heidelberg het brood bij het Avondmaal gebroken, te Weimar daarentegen de ouwel toegereikt werd, mocht de Keurvorstin van de Palts, Maria, niet de peetmoeder zijn van haar kleinkind te Weimar. De Saksische schoondochter, die met Frederiks zoon Casimir bruiloft vierde, mocht met haren bruidegom te Heidelberg niet door eenen Paltsischen hofprediker ingezegend worden;

een predikant, erkend tegenstander van het Calvinisme, moest daarvoor uit Bretten naar Heidelberg komen, naar den wil van den Keurvorst van Saksen.

De Keurvorst Frederik ondervond, behalve andere bitterheden, ook, dat sommige zijner kinderen zich tegen hem stelden. De naar Saksen uitgehuwelijkte dochter betoonde zich zeer gevoelloos ten opzichte van hare ouders. Deze Saksische schoondochter kon zijnen dood niet afwachten, en ook zijn oudste zoon en opvolger Lodewijk stelde zich tegen de hervormingsplannen van Frederik in de Bovenpalts tijdens het leven zijns vaders, en vernietigde na diens dood zooveel hij kon al hetgeen zijn vader had tot stand gebracht. De miskennis en bitterheid, welke Frederik in brieven van zijne dochter Dorothea en van haren gemaal Johann Wilhelm te hooren kreeg, zijn minstens in strijd met het gebod: Eert uwen vader en uwe moeder. Langen tijd zocht men zelfs zijne gemalin van hem af te trekken, totdat zij eindelijk, haren gemaal gewillig volgende, nu de trouwste medearbeidster werd aan den opbouw der Kerk in de Palts, in welk werk zij haren gemaal troostend ter zijde stond.

De geschiedenis heeft uitspraak gedaan, aan wiens zijde hier het recht was, en tot nu toe getuigen de brieven van Frederik den Vrome van het lijden en de moeite van dezen getrouwsten belijder onder de Duitsche vorsten in de 16^e eeuw.

Het was zijn oecumenisch karakter, waardoor Frederik III boven al zijne medevorsten zich onderscheidde. Zijn blik bepaalde zich niet alleen tot het kerkelijk belang van zijn eigen land. Terwijl zijne tegenstanders in het rijk van geen verdrag met de buitenlandsche Christenen, vooral in Frankrijk wilden weten, maar onvoorwaardelijk op de Augsburgsche Confessie stonden, zoo wenschte Frederik volstrekt niet, dat hun de Augsburgsche Confessie als bindend juk zoude opgelegd worden. 862 Gemeenten hadden immers reeds in Frankrijk eene eigene Belijdenis aan den koning overhandigd, en het veroorzaakte slechts verwarring, wanneer men altijd weder de Evangelischen in Frankrijk nu ook tot onderteekening der Augsburgsche Confessie drong. Versterking der Hugenootten en voorts een medegaan met Frankrijk tegen Spanje had ook den keizer beteugeld, en de weegschaal ten gunste der Evangelischen doen overslaan. Doch de Parijsche bloedbruiloft verstoorde deze hooggaande plannen in éénen nacht. Het Evangelie wordt door zulke middelen niet gebaat – dit moest ook Frederik van de Palts ondervinden, gelijk vroeger Filips van Hessen, als hij met de Zwitsers en Venetië groote plannen tot beteugeling des keizers had gemaakt. Maar ook na dezen schrikkelijken nacht van Parijs, waarna de toestand der Evangelischen ernstig werd, liet Frederik niet na, de Duitsche vorsten voor hen en eveneens voor de Nederlandsche broeders te winnen. Maar hij, op wien het, menschelijk gesproken, alleen aankwam, August van Saksen, toonde geene neiging voor zulk eene politiek, ja later zelfs afkeer, en liep weldra in de sporen der keizerlijke huispolitiek (zie Kluckhohn Friedrich der Fromme blz. 403 vv.), omdat Weenen hem grootere voordeelen beloofde dan Heidelberg.

Waarheen Saksen door deze staatkundige zwenking is geleid, zien wij aan de plotselinge verandering in de kerkpolitiek. De Krypto-calvinisten moeten het gelag betalen, en de overwinning der streng Luthersche partij was ook te Dresden bevestigd. Peucer, de schoonzoon van Melanchthon, smachtte 20 jaren in de gevangenis (1574)⁹. De Katholieken verblijdden zich, zegt Kluckhohn, over dezen grondigen omkeer van August en zelfs was het den Spaanschen gezant hoogst aangenaam aan een hof, waar men eenen prediker tegen de Calvinistische secte en den “beruchten Beza” hoorde uitvaren. De vruchten van dit doen komen op verschrikkelijke wijs duidelijk te voorschijn in den dertigjarigen oorlog en eindelijk in den overgang van August den Sterke tot de Roomsche Kerk. En toch had Saksen de taak van Brandenburg in Deutschland kunnen vervullen.

9 Pezel gaf de geschiedenis van Peucers lijden uit.

Keurvorst Frederik van de Palts bleef zich echter gelijk. Hij kon niet nalaten, gelijk Kluckhohn (blz. 406) zegt, aan den Keurvorst August uitvoerig en nadrukkelijk te schrijven, en hij liet zich ook door het scherp afwijzend antwoord, dat hij ontving, niet afschrikken.

Tegenover de barsche miskennis van elke geloofsgemeenschap tusschen de Saksers en die van Heidelberg handhaaft Frederik mild en rustig de gedachte van broederlijke eendracht, daar men in de hoofdzaken overeenstemde en alleen in bijzaken afweek (Briefe Friedrich des Fr. II. 713). August zou hierop geantwoord hebben, dat hij het Artikel van het heilig Avondmaal voor het voorname in de geheele Christelijke leer hield.

Met droefheid hoort men zulke woorden, en moet men Calvijn gelijk geven, als hij aan den Regensburgschen Schalling schrijft: „Het is te bejammeren, dat wij, weinig in aantal, ten opzichte van de Roomschen, hoewel wij in alle stukken hetzelfde Evangelie belijden, toch door het Avondmaal, hetwelk de hechtste band van eendracht kon zijn, ons uit elkander laten drijven.” (Epp. XVI blz. 429.)

Melanchthon zeide nog met stervende lippen, bij het hooren der ongunstige berichten uit Frankrijk: „Mijne geheele ziekte doet mij niet zoo wee, als de groote jammer en ellende der heilige Christelijke Kerk, hetgeen uit noodelooze scheiding is voortgekomen,” enz. (Melanchthon's Leben, ed. Schmidt, blz. 664.)

Hetgeen ons echter hier het meest belang inboezemt, is: dat ook de gebeurtenissen in Saksen eene voorbereiding waren voor de eindelijke invoering van de Formula concordiae. Met haar was, zooals reeds is opgemerkt, de scheuring definitief geworden, welke zich spoedig zoover uitstreckte, dat in het vervolg van twee Evangelische Kerken in Duitschland sprake kon zijn.

De Gereformeerd-gezinde partij trachtte langen tijd nog vol vertrouwen naar toenadering tot de Luthersche partij – een volkomen nutteloos streven! De Gereformeerden vereenigden zich voor de definitieve aaneensluiting der Lutheranen in de Formula concordiae nog eens, en besloten op het Frankforter Convent in 1577 eene Belijdenis op te stellen, om de verstrooide Kerken van binnen- en buitenland door eenen vasten band samen te verbinden. Zanchius ontving de opdracht daarvoor, hij zou vooral de Augsburgsche Confessie in aanmerking nemen. (Zanchius Epp. II, 192.) En in de onlangs door Dr. Ebrard uitgegevene Harmonie der Belijdenisschriften van het jaar 1581 staat werkelijk de Augsburgsche en Saksische Belijdenis van het jaar 1551 naast de 2^e Helvetische – en dit was het laatste woord, dat de Gereformeerden in het punt der belijdenis, gedurende de hervormingseeuw, hebben gesproken. Een mozaïek, samengesteld uit vele Belijdenissen. Tot eene Formula concordiae, als bij de Lutheranen, kwam het niet; wij gelooven, niet tot schade der Gereformeerde Kerk.

Tevens moeten wij echter van het standpunt der geschiedenis krachtig bestrijden, dat in deze alzo gevormde Gereformeerde Kerk de Loci van Melanchthon even goed als de Institutie van Calvijn het dogmatisch leerboek hadden kunnen zijn. Al wie dit nog kan aannemen, heeft de nasporingen der laatste tien jaren niet opmerkzaam gevolgd. Pezel te Herborn geeft wel in 1580 nog de „Argumenta” uit, een uittreksel uit Melanchthons Loci – maar met het bewustzijn, hoezeer zij verbetering behoeven. Hij schrijft uitvoerig daarover aan de streng Gereformeerde theologen van Neustadt, en Zanchius zendt hem, ook in naam van Ursinus en Tossanus, kritische kantteekeningen, door welke het voor een Gereformeerd oor aanstootelijke uit Melanchthons Loci weggenomen wordt. Door deze twee, in Zanchius' brieven voorhanden geschriften (Epp. II, 202, 204), wordt de geheele „belangrijke vraag” aangaande een Melanchthoniaansch leerbegrip op het punt der praedestatieleer in de Deutsche Gereformeerde Kerk helder in het daglicht gesteld. Men had Melanchthons gezag nodig, om haar te gebruiken als bolwerk tegen de Luthersche ijveraars. Melanchthon was voor de

Gereformeerden de deurwachter geweest, die hen tot deelgenooten van den Godsdienstvrede (1555) had gemaakt. Dat heeft Calvijn nooit vergeten. Hoe zeer ook een Bullinger en andere Zwitsersche theologen verdrietig over Melanchthon waren, ja op hem toornden, zoo bleef Calvijn toch tot het laatste toe zijn vriend.

Calvijn vertaalde zelfs zijne Loci, hoewel hij daarbij Melanchthon over zijne afwijkingen verwijt maakte (zie Schweizer, Centraldogmen I, 388). In welke verlegenheid een man als Zanchius door deze houding van Calvijn geraakte, toont een reeds boven gemelde brief van hem aan zijnen optimus pater Calvijn in 1562 (Epp. II, 143). Zijne Straatsburgsche tegenstanders waren begonnen, zich op Melanchthons Loci (naar de latere uitgave) te beroepen. Nu verlangt Zanchius van Calvijn, van wien hij natuurlijk onderstelt, dat hij Melanchthon vermaand heeft over deze openlijke afwijkingen, dat hij de van Melanchthon aan Calvijn gerichte antwoorden tot gebruikmaking zou verzenden. Zanchius meende vast, dat Melanchthon onmogelijk „zoo goddeloos” van de praedestinatatie en van den vrijen wil geleerd zou hebben, als de Straatsburgsche tegenstanders dit in de Loci lazen. Maar Zanchius weet zich ten opzichte van het onverbiddelijk feit niet alleen te helpen en roept nu Calvijns hulp in. Dat deze hem niet veel troostelijks daarop kon antwoorden, dat staat vast. Men deed ten opzichte van deze afwijking in de leer van Melanchthon, zooals weleer Jafet en Sem, men dekte dezelve toe, of men maakte dezelve door kanteekeningen onschadelijk. Zoo ver verwijderd zijn wij dus van een Duitsch-Melanchthoniaansch leerbegrip in de Gereformeerde Kerk. – Waarheid bovenal!